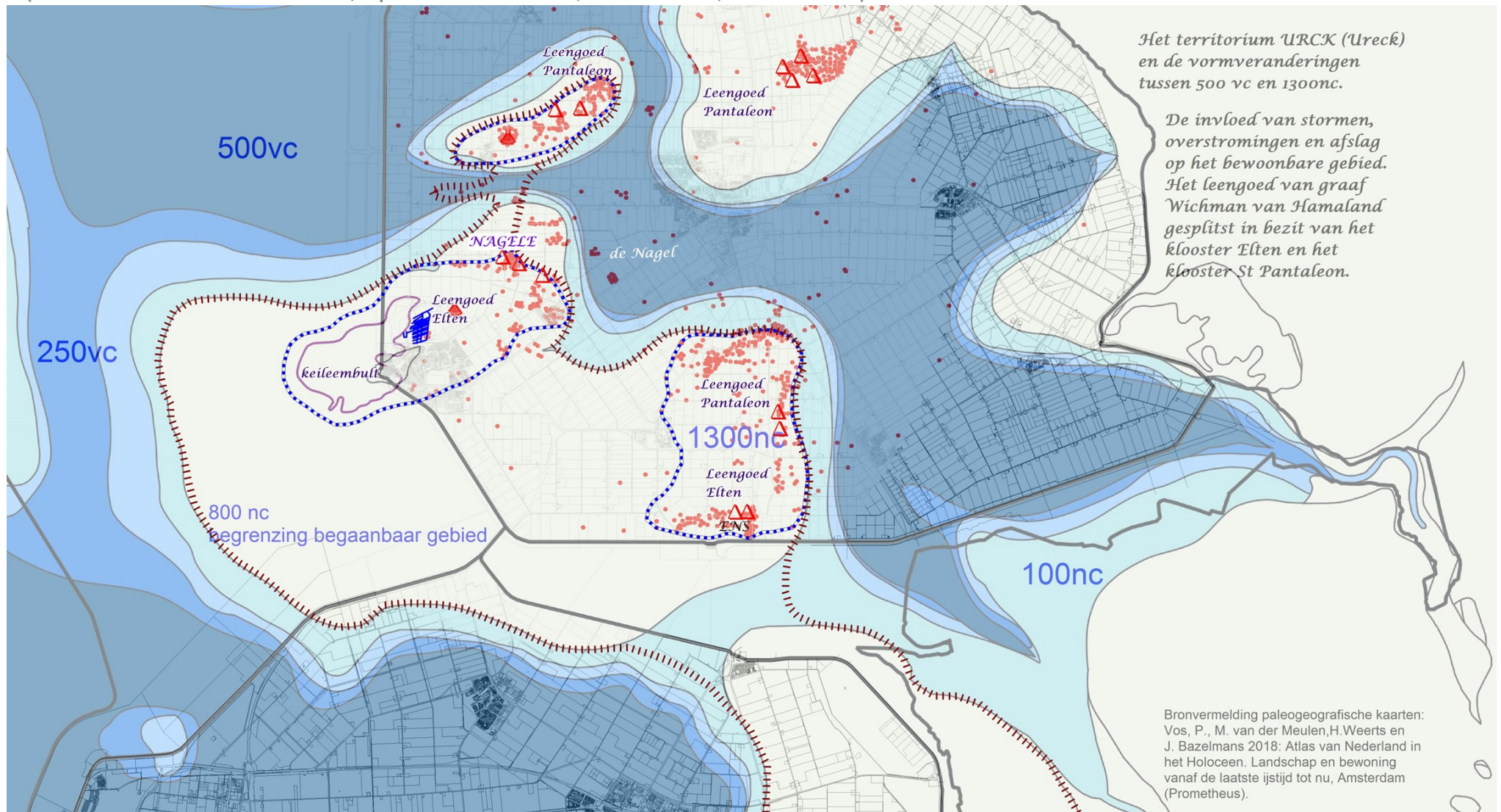

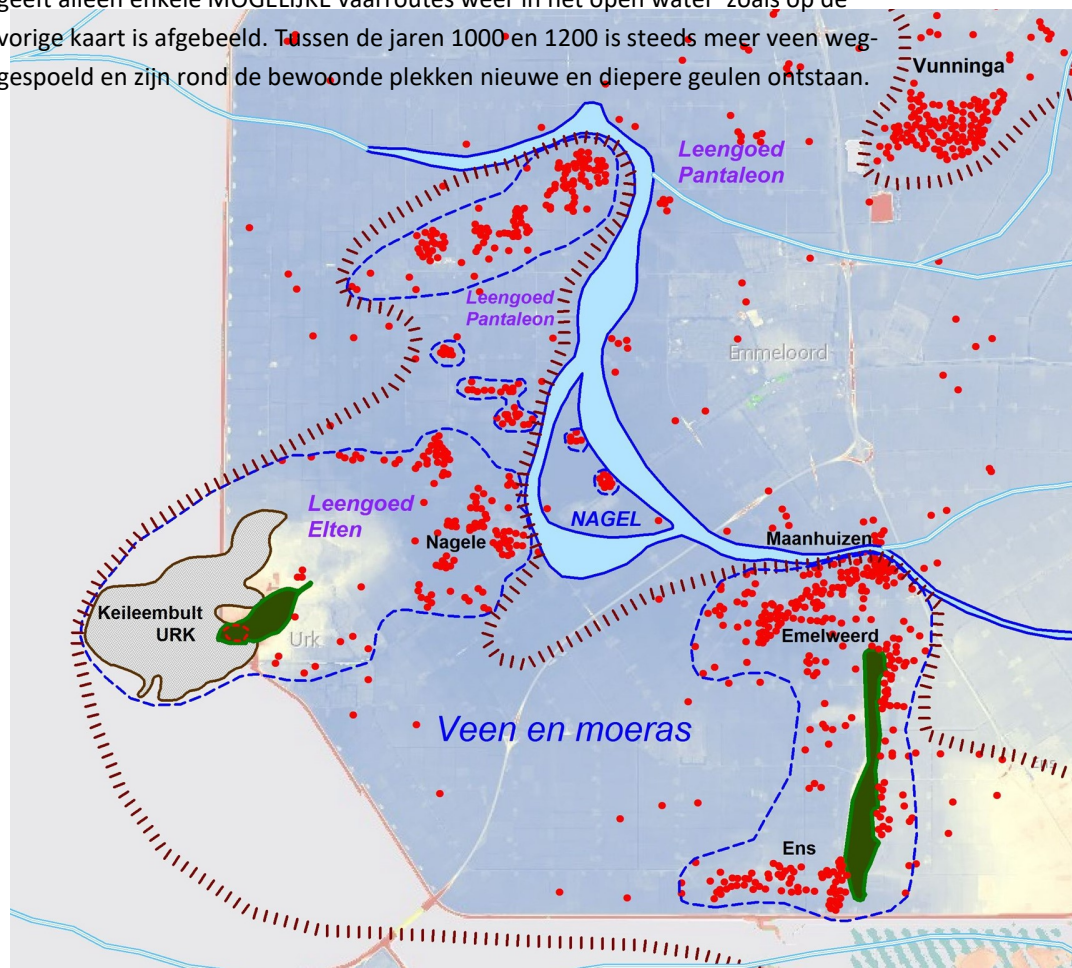
Het territorium Urk; Een reconstructie van het gebied tussen 800 en 1300.

Voor deze reconstructie is gebruik gemaakt van de kaarten uit de publicaties van: J S Veenenbos uit 1950: De bodemgesteldheid van het gebied tussen Lemmer en Blokzijl in het randgebied van de Noordoostpolder; G D van der Heide uit 1955: Aspecten van het Archeologisch onderzoek in het Zuiderzeegebied; A J Wiggers uit 1955: De wording van het Noordoostpolder gebied; J W H Hogestijn uit 1992: Schokland in de late Middeleeuwen; T J ten Anscher uit 2012: Leven met de Vecht, Schokland-P14 en de Noordoostpolder in het neolithicum en de bronstijd; Publicaties van Y. van Popta, RU Groningen, 2016 -2018. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: Paleogeografische kaarten; het Kadaster: de Topografische kaart van Nederland;

Dit is een detail van de kaart op de vorige pagina, maar de achtergrond is nu iets anders samengesteld. De kaart is tevens aangevuld met de mogelijke tracés van de hoofdvaarroute, de Nagel, dat altijd bevaarbaar was. De benamingen van nederzettingen in die tijd zijn ook aangegeven. Verder met rode rondjes vindplaatsen van artefacten van 5000 jaar voor Christus tot in de late middeleeuwen. Het gebied tussen de bewoonbare plekken was moeilijk begaanbaar en er liepen vele stroompjes die gebruikt werden voor het vervoer. **Bij hoog water zullen de bewoonde plekken als eilandjes in het gebied hebben gelegen.** Als begrenzing van die mogelijke gebieden is de waarschijnlijke situatie omstreeks 950 aangehouden, toen dit gebied voor het eerst in beeld komt in oorkonden. (Blauwe streeplijn)

Nagele was de havenplaats voor het territorium Urk en hier kwamen de kameraars van het klooster St Pantaleon uit Keulen omstreeks 1100 aan om de afdrachten te innen van de leenmannen van hun leengoederen. Deze afdrachten werden dan naar Stavoren gebracht, waarna de leenman de kameraars terug moest brengen naar Nagele, vanwaar ze dan weer per schip richting Keulen gingen, via de IJssel. Vermoedelijk was in die tijd het langwerpige noordelijke eiland, leengoed Pantaleon, nog met een landtong verbonden met het zuidelijke eiland. Die landtong was er in ieder geval in het jaar 100 na Christus. (Zie de vorige kaart.)

Dit kaartje is GEEN DETAIL van de kaart op de vorige pagina, maar is hier abusievelijk blijven staan uit een vorige versie. De tekst hiernaast is juist. Het kaartje geeft alleen enkele MOGELIJKE vaarroutes weer in het open water zoals op de vorige kaart is afgebeeld. Tussen de jaren 1000 en 1200 is steeds meer veen weggespoeld en zijn rond de bewoonde plekken nieuwe en diepere geulen ontstaan.

In de oorkonden van 966 – 968 is sprake van de eilanden Urk. (Insulae Urck) Op de kaart hiernaast is de ligging van het leengoed van St Pantaleon en het leengoed van graaf Wichman/Elten in dit deel van het toenmalige Frankische Rijk aangegeven. De rivier de Nagel was de grens tussen de gouwen Sudergo en Isala. De Nagel was de voortzetting van de rivier de Vecht onder Vollenhove en een IJsselarm. Oude rivierbeddingen van vroegere tracés waren in het jaar 800 al dichtgeslibd.

Het dorp Nagele is op de kaart aangegeven op de plek waar bouwstenen zijn gevonden, op de noordhoek van het eiland Urk, waar verder ook een concentratie van vondsten ligt. Nagele was omstreeks het jaar 1000 de havenplaats van dit gebied.

In 1331 wordt de nederzetting Espel vermeld, mogelijk gelegen binnen de gestreepte lijnen van het eiland dat pas later Urk wordt genoemd, of het daarboven gelegen eiland/zandbank, welke op de 4e kaart als “de Hofstee” wordt aangegeven. Dat houdt in dat het bewoonbare deel van “de eilanden Urk” waarschijnlijk ruimer was dan op deze kaart vermeld. Mogelijk waren er nog meerdere delen in dit gebied nog niet geheel door de zee verzwolgen en nog bewoonbaar. Uit enkele middeleeuwse kaarten is dit af te leiden, evenals uit de beschreven historie van diverse publicisten. Daarna 1245 in oorkonden of annalen de namen van plaatsen als Nagele en Marknesse en van het leengoed van St Pantaleon niet meer voorkomen neem ik aan dat deze door de zee zijn verzwolgen tijdens of na de stormvloed van 1248.

De loop van de Nagel werd bepaald door de uitstroom van het water van de Vecht en de IJssel, dat hier tegen de keileemhoogten bij Urk aanliep en werd afgebogen in noordelijke richting tot voorbij de bult, waarna de stroom weer westwaarts liep, richting de Noordzee.

De tekst van de oorkonde van 968 is dan goed plaatsbaar wat de terreinsituatie betreft. Later zal er een doorbraak zijn gekomen waardoor het langwerpige eiland op den duur een zandbank is geworden met de naam “de Hofstee”. Zowel het leengoed van Pantaleon als van Elten zullen zijn aangelegd als landgoed volgens de instructies zoals Karel de Grote die destijds heeft vastgesteld in zijn “Capitulare de viles vel curtis imperialibus”. Aangelegd op domeingrond als steunpunten van bestuur en ter voorziening van voedsel voor hof en leger. Leenmannen waren telgen uit adellijke geslachten, vertrouwelingen van de koning/keizer. Adelhardus is de oudst bekende leenman van het leengoed van Pantaleon in het territorium Urk. Toen Adelhardus het landgoed verkreeg was het in vervallen staat. Een nazaat is Hendrik van Kuinre en ook Kuinre zal in oorsprong een landgoed zijn geweest. Evenals het goed Urk was ook het goed Kuinre in vervallen staat toen het in 1118 in bezit van de bisschop van Utrecht kwam. Adelhardus, proost van St Pantaleon, kreeg zijn leengoed met de opdracht het weer exploitabel te maken, waarna hij het in erfpacht zou verkrijgen. Dat is hem kennelijk gelukt. Maar de zee heeft alles verzwolgen. Nazaat Hendrik van Kuinre heeft later niet alleen de grafelijke rechten van Kuinre verkregen, maar van alle goederen die na de verzwellende overstromingen nog boven water lagen. De Elter goederen waren vrije goederen waarvan alle rechten (Heerlijke rechten) in bezit waren van het klooster Elten.

Beschreven historische gebeurtenissen in analen en oorkonden die betrekking hebben op het territorium URCK.

Jaar 921: Meginhardt IV volgt zijn vader Wichman op als graaf in Frisia. Wichman was graaf van het gehele gebied vanaf Hamaland tot de Noordzee.

Jaar 938: Meginhardt afgezet als graaf vanwege het deelnemen aan een opstand tegen koning Otto I.

Jaar 944: koning Otto I houdt een hofdag op de Elterberg, in de burcht van Meginhardt op uitnodiging van Meginhardt.

Kennelijk zijn Meginhard en Otto weer verzoend. Zoon Wichman IV van Meginhard krijgt de oude grafelijke rechten die zijn vader had, terug. Graaf van Hamaland, Veluwe, Salland, Drenthe, Hunsego, Fivelgo en Naardinkland.

Jaar 950: Wichman IV, gehuwd met Luitgardis van Vlaanderen, krijgt van koning Otto I diverse goederen geschonken in het territorium Urck.

Jaar 962: Luitgardis sterft en in 966 de enige zoon van Wichman en Luitgardis.

Wichman besluit om voor het zieleheil van de familie om zijn burcht op de Elterberg te verbouwen tot klooster. Zijn oudste dochter Luitgarde wordt hiervan de abdis. Een klooster bestemd voor de opvoeding van adellijke dochters ter voorbereiding op hun toekomstige taken als gravin of vorstin.

In het jaar 955 besloot de broer van koning Otto I, Bruno, om een klooster te bouwen en wel in Keulen, St Pantaleon. Om het klooster van inkomsten te voorzien moest hij grond verwerven, waarvoor hij aanklopte bij zijn broer keizer Otto. Bruno krijgt van zijn broer Otto o.a. goederen in het territorium Urck, gelegen in het graafschap van Egbert, (Frisia tussen Vlie en Lauwers). Maar hij krijgt ook een goed gelegen in het graafschap van Wichman in het territorium Urck. Wichman zal hiermee hebben ingestemd. Van ouds hebben de graven van Hamaland veel invloed op het rijksbeleid. En Wichmans vader was nog wat schuldig aan de keizer vanwege zijn deelname aan een opstand. Er worden geen namen van nederzettingen vermeld die tot beide leengoederen behoren. Wel valt uit latere oorkonden af te leiden dat Nagele en Ens tot de leengoederen van het klooster Elten behoren. Het leengoed Pantaleon was een Hofgoed.

In 966 besluit Wichman om zijn goederen te schenken aan het door hem opgerichte klooster te Elten. De goederen waren vrij van grafelijke of andere rechten.

In 1047 krijgt de bisschop van Utrecht de wereldlijke rechten van de Duitse keizer in het Oversticht.

Op 28 december 1107 verkrijgt graaf Hendrik van Zutfen een gebied in Frisia (Agridiogen of Umbalaha, =territorium Urk) als graafschap van koning Hendrik V in ruil voor afstand ander goed. Graaf Hendrik van Zutfen had een goed in Alzey in bezit dat de keizer bijzonder graag wilde hebben. Hendrik zal zijn nieuwe bezit hebben bestuurd vanuit zijn burcht in Zutfen, waar zijn vader Otto II de Rijke graaf was. Zij waren directe verwanten van de Duitse keizer. Hendrik was in 1107, tot dan vrijgezel en 45 jaar oud, getrouwd met Mathilde, de weduwe van Koenraad van Arnsberg van Werl. Dat huwelijk zal ook een deel van de overeenkomst zijn geweest, want die overeenkomst bevatte een bepaling dat bij kinderloos overlijden van Hendrik, het nieuwe graafschap in bezit zou komen van zijn vader Otto II. Dat graafschap Umbalaha omvatte maar enkele kleine veenontginningen, voornamelijk aan de randen van een groot moerassig gebied. Daarvoor geheel domein-grond met uitzondering van de leengoederen Elten en Pantaleon. Het was een oerhoek (Urecke) in het begaanbare landschap van die tijd.

Tezelfder tijd geeft abt Herman van Zutfen, abt van het klooster St Pantaleon in Keulen, de bezittingen in het territorium Urk in leen aan de proost Adelhardus, die het goed, bij goed gedrag, in erfpacht zal krijgen. Adelhardus zal tot de familie hebben behoord. Het goed verkeerde in teruglopende staat van exploitatie.

In 1118 overlijdt graaf Hendrik van Zutfen. Zijn vader was enkele jaren ervoor al overleden en de koning schenkt het graafschap aan de bisschop van Utrecht. Deze bisschop krijgt in hetzelfde jaar het swechus in Kuinre in bezit met enkele hoeves en land. Vroeger hoogst waarschijnlijk ook een landgoed, behorend bij de eerste burcht of mottekasteel te Kuinre.

Bisschop Godebald van Utrecht zal het goed Kuinre ook in leen hebben gegeven aan Adelhardus in Urk, gezien latere ontwikkelingen.

In 1148 verkrijgt Coenraad van Urk, de waarschijnlijke zoon van Adelhardus, het goed Mirdum in Gaasterland in bezit als leen van het klooster Corvey.

In 1165 begint bisschop Godfried van Rhenen, ter bescherming van zijn gebied, burchten te bouwen, in Vollenhove en Kuinre, maar ook elders langs de grenzen van zijn gebied. De burcht in Kuinre komt in leen bij een borggraaf, vermoedelijk Hendrick, zoon van Coenraedt van Oric (Urck)

In 1196 gedraagt Hendrik van Kuinre zich als graaf in dit gebied. Hendrik is een kleinzoon zoon van Coenraad en is zijn vader opgevolgd en wordt later vermeld als graaf van Cunre, Urck en Emelweerd, de restanten van Agridiogen of Umbalaha.

De rode stippen zijn plekken waar archeologische vondsten zijn gedaan en waar mensen gewoond of gewerkt hebben.

Leengoed Elten

NAGELE

de Nagel

Kavelstructuren die omstreeks het jaar 1000 aanwezig waren volgens D de Waard (1948) en Y van Popta (2016). Van de laatste is met zijn toestemming de structuur (links) overgenomen. Vermoedelijk was dit het landgoed van graaf Wichman van Hamaland.

Urk dorp 2020

keileembult

Waar het leengoed van Graaf Wichman, vermeld in een oorkonde van 968, heeft gelegen, is mogelijk af te leiden uit de publicatie van dr. D de Waard, "Urk omstreeks het jaar 1000 (met 1 kaarten 1 luchtfoto)" in KNAG 1948, LXV: 626-631.

Yftinus van Popta, RUG Groningen, heeft het verkavelingspatroon nader onderzocht en uitgebreider weergegeven op een kaart, samen met gevonden dijkstructuren. Met toestemming van hem heb ik een deel van deze kaart gedigitaliseerd en ingepast in de kadastrale kaart van 2015, zoals hierboven afgebeeld. De weggelaten lijnen zijn mijns inziens voormalige begrenzings van latere datum, maar wel voor 1250. Een verkaveling zoals boven afgebeeld past goed in het landschap zoals het omstreeks het jaar 950 aanwezig was. Bij de aanleg van het landgoed heeft men een geschikte plek uitgezocht, achter de noordoost hoek van de keileembult, redelijk beschermd tegen zuidwestelijke stormen, waar een vruchtbare, maar wel venige, bovengrond aanwezig was, welke echter door middel van sloten goed was te ontwateren. Nagele was de havenplaats van het gebied en in latere oorkonden is ook sprake van een leengoed Nagele. Mogelijk wordt hiermee hetzelfde leengoed bedoeld.

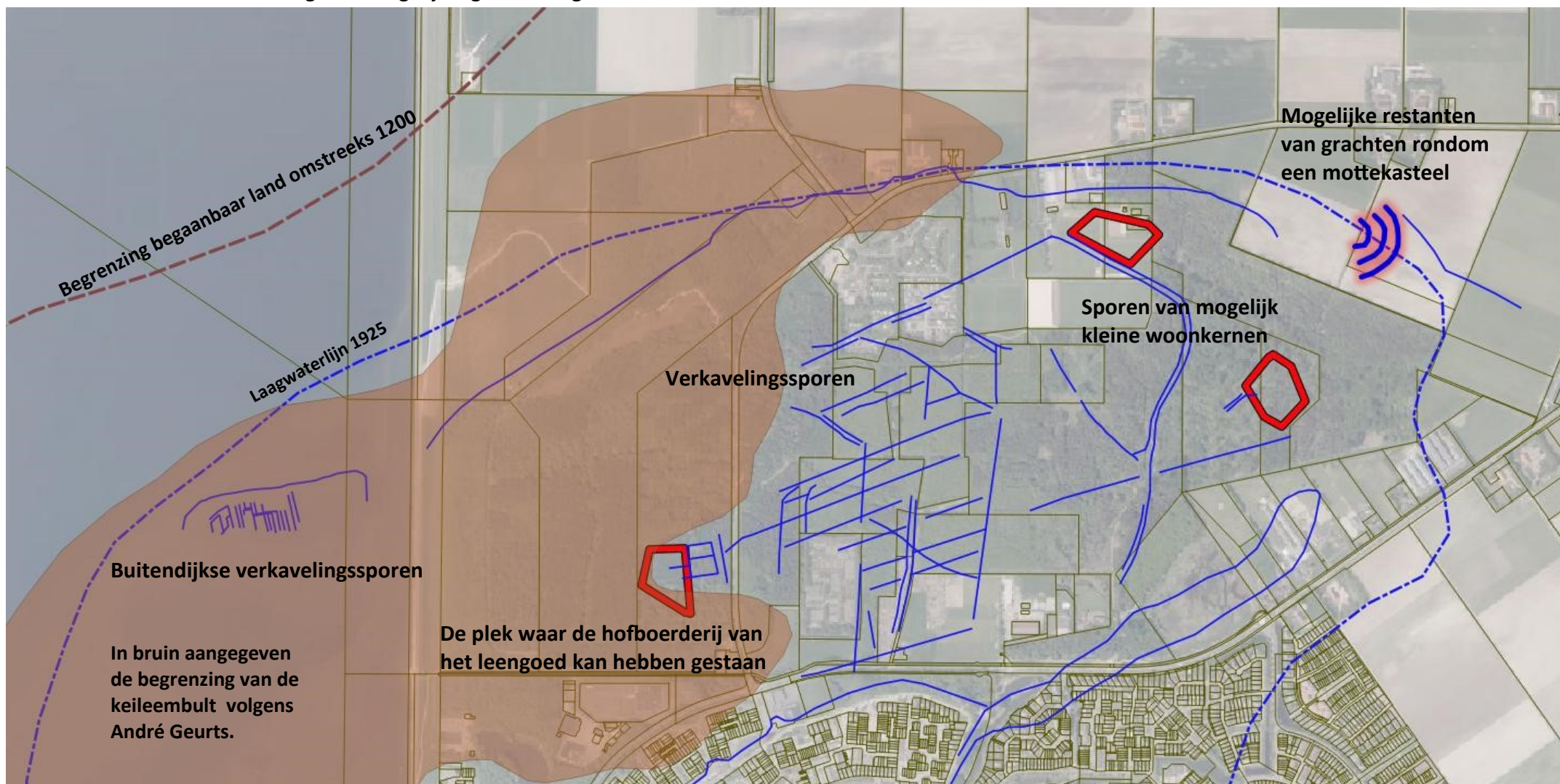
URK

Gebiedsbegrenzings tussen

500 voor Christus en 1300 na Christus.

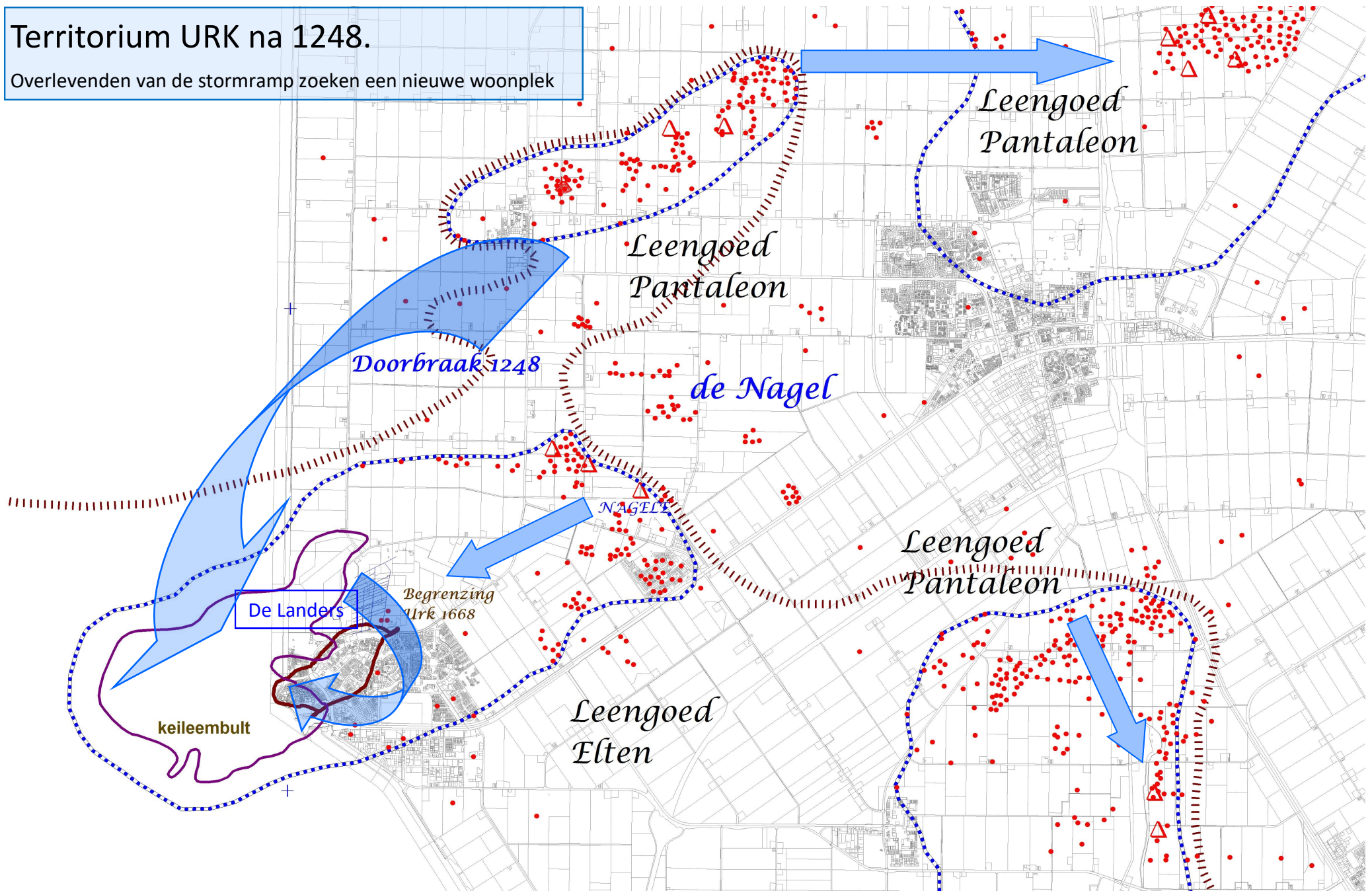
Sporen van het leengoed Elten van graaf Wichman op een luchtfoto van de RAF van oktober 1944.

Op het kaartje hier onder ziet u een gedigitaliseerd beeld van lijnstructuren op de luchtfoto van 1944, welke ik heb ingepast in de huidige topografie. De kavelstructuren zijn met een blauwe kleur aangegeven. Deze blauwe lijnen vallen grotendeels samen met de door Yftinus van Popta in zijn publicatie aangegeven kavelgrenzen. In rood mogelijke sporen van woonkernen. Rechtsboven drie cirkelvormige lijnelementen welke doen denken aan grachten rondom een zogenaamd mottekasteel. Deze mottekastelen zijn gebouwd tijdens de onderwerping en kerstening van de Saksen door de Franken, tijdens het bewind van keizer Karel de Grote. Elders op deze website vindt u meer over mottekastelen en de Franken. Het leengoed Elten bij Urk wordt vermeld in een oorkonde van omstreeks het jaar 970 met als leenman graaf Wichman. De mogelijke kleine woonkernen zijn zeer waarschijnlijk van latere datum, na de grote stormvloed van omstreeks 1250. Gevluchte bewoners uit noordelijke overstroomde gebieden kunnen hier gewoond hebben, totdat ook dit gebied onder water verdween. In 1925 was dit gebied nog bij laag water begaanbaar.

Territorium URK na 1248.

Overlevenden van de stormramp zoeken een nieuwe woonplek

Verkleining van de leefgebieden in het territorium Urk als gevolg van stormvloeden na 1248.

In een oorkonde van 1225 staat nog uitvoerig beschreven dat het klooster van St Pantaleon een welvarende bezitting had in het gebied Urk. Ook dat het goed bereikbaar was via de IJssel tot aan Nagele. Daar werd kennelijk de boot verlaten.

Hoe men verder ging om het hofgoed te bereiken is nergens beschreven. Aangenomen moet worden dat dit hofgoed niet al te ver van Nagele lag en te voet of deels met kleinere vaartuigen te bereiken was. Nagele zelf was een leengoed van het klooster Elten.

Voor de levensbehoeften zal ook Nagele landerijen met hoeves in of in de directe omgeving moeten hebben gehad, tenzij het klooster Elten elders op het eiland Urk een hofgoed had die in de behoeften kon voorzien. Hierover staat niets beschreven.

Wat we wel kunnen constateren, op basis van vondsten, is dat alle nederzettingen in dit gebied in die tijd waren gelegen aan de noord-oost kant van relatief hoog gelegen keileem of zandruggen. Dat bood de beste bescherming tegen hevige stormvloeden.

In 1245 wordt St Pantaleon nog genoemd met bezit in Urk, maar daarna niet meer. In 1248 is er een zeer zware stormvloed geweest waarbij in een zeer groot deel van het gebied de venige bovengrond is weggeslagen en onder water kwam te staan.

In 1272 wordt al gesproken van Suderzee, zodat mag worden aangenomen dat in die tijd het eiland Urk aanmerkelijk moet zijn verkleind. Maar waar zijn de bewoners gebleven. Verdrongen? Of tijdig vertrokken?

In 1317 wordt melding gemaakt van het bestaan van het dorp Espele een boerendorp met kapel.

In 1331 wordt Espele vermeld als overslagplaats van goederen. Het dorp moet dus gelegen hebben aan een vaarroute.

Na de stormvloed van 1248 zullen alleen de keileemopduikingen in het gebied nog beschikbaar zijn geweest voor bewoning. In latere jaren zullen ook van deze bulten regelmatig wat zijn afgeknabbeld. Zij werden steeds wat kleiner en de kleinsten verdwenen.

Maar hoe is nu Espele ontstaan, in 1331 voor het eerst genoemd in oorkonden. Vermoedelijk hebben enkele boeren van het hofgoed van St Pantaleon, dat ten noorden van Nagele moet hebben gelegen, de ramp overleefd, evenals een aantal bewoners van Nagele e.o.

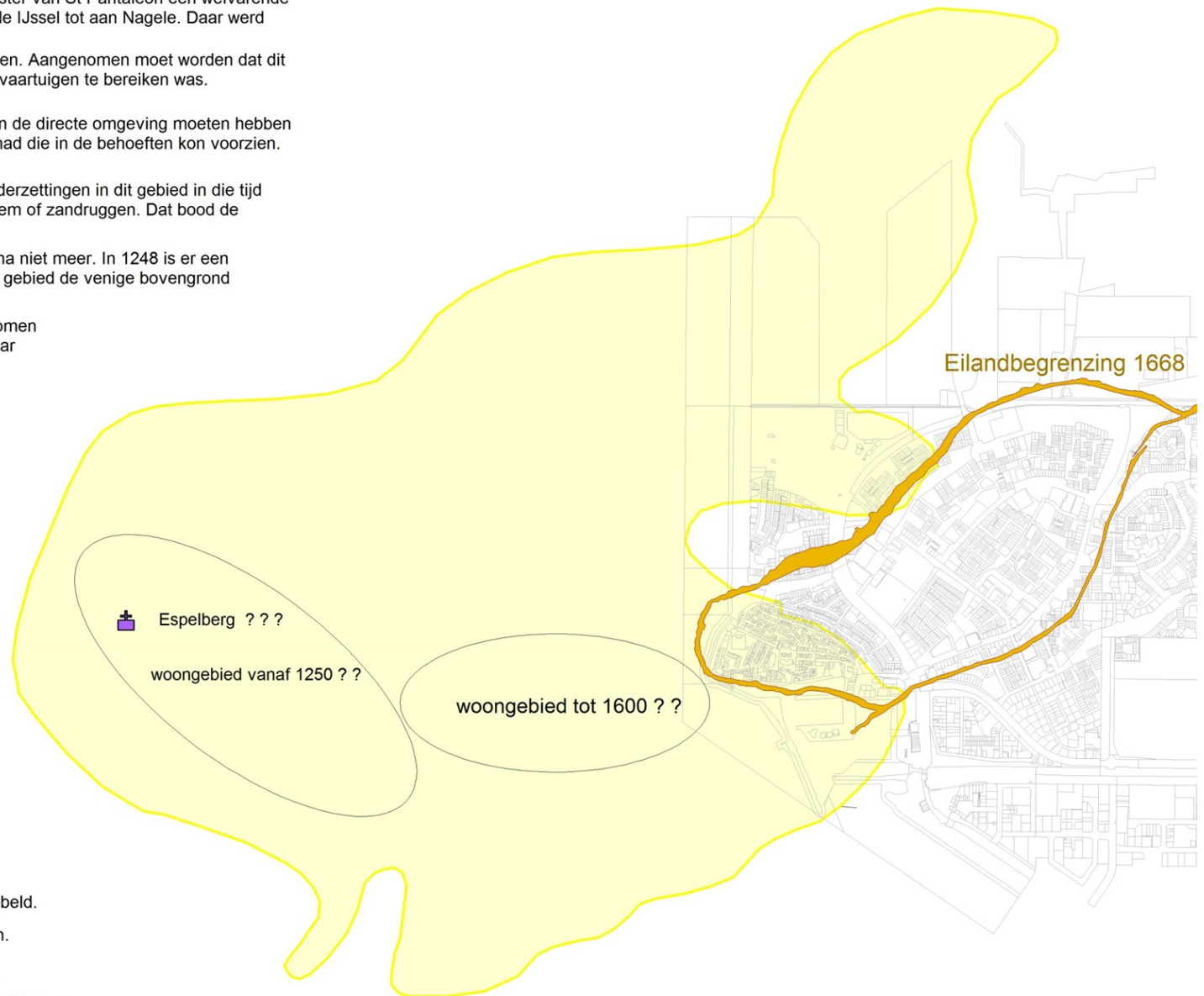
Samen vond men op de westflank van de keileembult van Urk een geschikte plaats om een nieuwe nederzetting op te richten. De boeren landinwaarts wat hoger gelegen grond en de lui van Nagele in de zandduinen aan de waterkant een plek om handel te drijven.

In 1309 wordt vermeld dat de kerk en de landen van Urk onder de kerk van St Odulphus van Staveren vallen. In 1331 krijgt Jan van Kuinre de leenrechten in dit gebied van de graaf van Holland.

Wat met de kerk van Urk wordt bedoeld in 1309 is niet beschreven. Aangenomen moet worden dat het de kerk van Espel betreft. In de jaren erna wordt steeds meer grond van de keileembult afgeknabbeld.

Het dorp verplaatst zich steeds meer richting de hoge bult in het oosten. Op kaarten van 1600 is nog een klein eilandje te zien ten zuidwesten van het huidige Urk, waarvan de toren van de kerk in 1590 is ingestort.

Ook dit eilandje verdwijnt onder water. Daarna wordt het eiland steeds kleiner en schuift de grens met de zee op tot de grens zoals die gemeten is in 1668.. Daarna stopt de verdere afkalving bij de huidige bult.

Het eiland Urk.

De verkleining en bewoning tussen 1600 en heden.

Aan het eind van de 16e eeuw waren alle kleinere eilanden onder water komen te staan en was er alleen bewoning mogelijk op het enige nog overgebleven deel rond de hoogste bult. Alle bewoners, boeren, vissers en handelaren op één eiland. Van hen was één groep de belangrijkste en voornaamste, de boeren, nakomelingen van de bezitters van de hoeves op het leengoed van St Pantaleon. Verwant aan de Franken.

In Urk worden zij de Landers genoemd. Uit deze families zijn in het verleden de burgemeesters en andere vooraanstaande functionarissen gekozen. Een versterking van het vermoeden dat de oude bewoners van Espelo van het hofgoed Pantaleon komen.

Dat hofgoed moet dan het oude bestuurscentrum van dit gebied zijn geweest.

Het hofgoed bij Nagele was dan het hof waar de afdrachten aan het klooster Elten werden verzameld en waar de rechtspraak door de proost van Elten werd gehouden.

Het bezit van Pantaleon in het territorium Urk is na 1248 onder de golven verdwenen. Leenmannen waren toen ridders van Kuinre, nazaten van de eerste leenman Adelhardus.

Het bezit van Elten is via vererving in verschillende handen geweest en uiteindelijk bij verkoop aan de stad Amsterdam gekomen.

Eilandje voor de kust,
waarop de kerk heeft gestaan
die in 1590 is ingestort.
Daarna is het eilandje onder
de golven verdwenen.

